

UDK: 811.512.161'34(091)

811.512.161'36(091)

Pregledni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 15. listopada 2021.

Türkçe Ses Bilgisi ve Ses Değişmeleri (Sınıflandırma, Çözümleme ve Öğretim Üzerine Yaklaşımlar)

Mustafa Öner

Ege Üniversitesi

mustafa.oner@ege.edu.tr

Özet

Türkçe yazılmış gramerlerin ses bilgisi bölümlerinin şekil bilgisine göre daha az özenle işlendiği ve Türkiye Türkolojisindeki en yeni çalışmaların bile yetersiz olduğu görülmektedir. Bu makalede özellikle Türkçenin gramerlerindeki ses değişmelerinin tahlili ve sınıflandırılması esas alınmıştır.

Bergamalı Kadri'den (1530) Cevdet Paşa'ya (1851), Hieronymus Megiser'den (1612) Sir James Redhouse'a (1846) kadar çok farklı zamanlarda ve çok değişik biçimlerde Türkçe gramerler yazılmıştır. Modern zamanların ilk Türkçe grameri *Kavaid-i Osmâniyye* yazarları Ahmet Cevdet ve Keçecizade Mehmet Fuat, sonraki dönem boyunca yazılan gramer kitaplarının örnek aldığı bir model olmuştur. Ancak Tanzimat'tan sonra bu gramer (*kavaid*) kitapları ses bilgisi bakımından ne yazık ki çok zayıftır. I. Dünya Savaşı ertesinde ve özellikle de Cumhuriyet döneminde *millî dil* için hazırlanan gramerlerin daha yüksek bir kaliteye eriştiğini belirtmek gerekir.

Oysa bu Osmanlı gramer (*kavaid*) kitaplarının başladığı dönemde Avrupa ve Rusya'da modern Türkolojinin ilk örnekleri de görülüyordu: Mirza (Aleksandr) Kazım Beg (1802-1870) Otto Böhtling (1815-1904) Wilhelm Radloff (1837-1918) Vilhelm Peter Grönbech (1873-1948) Gyula Németh (1890-1976) Jean Deny (1879-1963) Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938) ve Andrey Nikolayeviç Kononov'un (1906-1986) gramerlerinin ses bilgisi bölümleri mukayese etmek amacıyla incelenmiştir. Bunlara ek olarak Türkiye'de öncü olan Tahsin Banguoğlu (1904-1989) ve Muharrem Ergin'in (1923-1995) gramerlerinin de ses bilgisi bölümleri ayrıntılı biçimde gözden geçirilmiştir. Son olarak da Günay Karaağaç'ın *Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri* (1993) başlıklı makalesiyle dikkat çektiği dil bilimindeki düzenlilik-düzensizlik olgusunu içeren *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* başlıklı doktora tezimizdeki tahlil ve tasnif sunulmuştur. Makale sonunda, Türkçe gramer derslerimizde kullandığımız ses değişmesi ve ses olayı ayrımı tanımlanmıştır ve ses değişmelerinin şu tasnifi mevcut gramerlerin ses bilgisine dâhil edilmek üzere takdim edilmektedir: 1.Yerine Göre Ses Değişmeleri; 2. Kapsamlarına Göre Ses Değişmeleri (Düzenli Ses Değişmeleri - Düzensiz Ses Değişmeleri); 3. Niteliklerine Göre Ses Değişmeleri (Tarihî Ses Değişmeleri - Gramerlik Ses Değişmeleri).

Anahtar Sözcükler: Ses bilgisi, ses değişmeleri, Türkçenin öğretimi, gramer, Türkoloji tarihi.

***

Türkçe yazılmış gramerlerin ses bilgisi bölümlerinin şekil bilgisine göre daha az özenle işlendiği ve Türkiye Türkolojisindeki en yeni çalışmaların bile adlandırma, sınıflandırma, çözümlene ve anlatım bakımından yetersiz olduğu açıktır. Türk dili araştırmaları alanında birkaç tür yayında ses bilgisi bölümlerine rastlamaktayız: Diyalektoloji yayımlarında, ağızdan derlenen dil malzemesinden az çok üzerinde anlaşılmış bir transkripsiyonla seslerin tespit edildiği görülüyor. Ağızlarda zaten anlam ayırt edici özelliği olmayan, çoğu fonetik farklara dayalı renkli tablo, tabii olarak yazı dilindeki en az iki katı sayıda ses göstergesini karşımıza çıkarmaktadır.

Filoloji çalışmalarında ise seslerin fiziksel olarak tespiti veya tanımlanması işinde, gramfondan daha eski kayıtlar elde olmadığı için eski metinlerdeki harf-ses ilişkisi her zaman karanlık bir dünyaya çağrı gibidir. Eski metinleri yazanların eğitim standartı, alışkanlıkları veya bağlı olduğu gelenekler gibi kültürel faktörler devreye girdiğinde de bu metinlerin yayımında (*edition critique*) transkripsiyon iddiası yerini sık sık transliterasyona bırakmaktadır. Yani eski harflerin ses değeri üzerine bir yorumun yapılmadığı ve yüzyıllarca önceki sözlerin ses varlığı için tek ip ucu olan eski harfleri olduğu gibi yeni yayıma yansıtma yetersizliği.

1996'da *Gramatika suvremenoga turskog jezika* (Zagreb, 553 s.) başlıklı kapsamlı bir gramer yazan Prof. Dr. Ekrem Čaušević için *yapılacak* böyle bir jübile yayımına hazırladığımız bu makalede; özellikle ses bilgisinin bir bölüm olarak yer aldığı Türkçenin gramerlerine odaklanarak ses değişimlerinin tahlili ve sınıflandırılması ile ilgilenmek ve bu gramer bilgisinin öğretimi sorununa değinmek istiyoruz.

Aristo ile başlayan isim, fiil ve edat esasına dayanan Eski Yunan gramer geleneği Arap ve dolayısıyla Türk gramerciliğine de geçerken burada harf ile ses kavramlarını birbirinden ayırmayan tutum modern zamanlara kadar gelmiştir (Dilaçar 1971: 123-124). Antik Çağ ile Orta Çağ'ın Batı ve Doğu klasiklerinin birer yazı dili olması gramer çalışmalarının da yazı dilleri üzerine esaslanmasına ve yazı ile dilin, harf ile sesin birleştirilmesi sonucuna yol açmış olmalı. Kültürün taşıma aracı olarak tarihî yüklerle evrilen dilin yanı sıra konuşmanın, konuşma dilinin (Latinceye karşı İtalyancanın veya Almancanın) toplumda saygın bir konuma geçmesi ve bilimsel araştırma konusu olması için de modern çağları beklemek gerekmiştir.

Türkiye'de Gramer Araştırmaları Tarihçesine Bir Bakış

Bergamalı Kadri'den (1530) Cevdet Paşa'ya (1851), Hieronymus Megiser'den (1612) Sir James Redhouse'a (1846) kadar çok farklı zamanlarda ve çok değişik biçimlerde Türkçe gramerler yazılmıştır (Dilaçar 1971; Findley 1979; Polat 2003). Nevzat Özkan'ın Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri arasındaki gramer kitapları-

nın adları, bölümleri, terimleri ve dil bilgisi anlayışları bakımından Ahmet Cevdet Paşa'nın etkisi altında kaldığına dair tespiti çok önemlidir (2020: 43).

H. Kellgren tarafından 1855'te *Grammatik der Osmanischen Sprache* (Helsingfors "Druckerei der Finnischen Litteratur-Gesellschaft") adıyla Almancaya ve Josip Dragomanoviç tarafından da *Kavâ'idi Osmâniye ili Pravila otomanskoga jezika* (1873) adıyla da Hırvatçaya çevrilen modern zamanların ilk Türkçe grameri *Kavaid-i Osmâniyye* (bk. Çauşeviç 1999) yazarları Ahmet Cevdet ve Keçecizade Mehmet Fuat, sonraki dönem boyunca yazılan gramer kitaplarının örnek aldığı bir model olmuştur.

Ancak Tanzimat'tan sonra öğretim gereğiyle gelişen bu *kavaid* kitapları ses bilgisi bakımından ne yazık ki çok zayıftır. *Kavaid-i Osmâniyye* ile başlayan gramer yazımı, Abdullah Râmiz Paşa (1866), Süleyman Hüsnü Paşa (1875), Ali Nazimâ (1884), Selim Sabit (1881), Mihrî (1888), Ahmet Râsim (1890), Şemsettin Sami (1892), Ömer Sıdkı (1894), Manastırlı Mehmet Rifat Efendi (1895) tarafından hazırlanan öğretim aracı türünden gramer kitaplarıyla benzer içeriklerle devam etmiştir. Bu gramerlerde yazımla ilgili harf veya hece bilgileri vardır ama ayrı bir ses bilgisi bölümü yoktur. (Dilâçar 1971: 131-132; Hüsnü 2006: 4-5; Rifat 2013: 28-29)

Türkçenin bilimsel araştırma konusu olması yolunda öncülük eden Şemseddin Sami 1892'de basılan *Nev Usul Sarf-ı Türki* adlı gramerinde harflerle hareketleri tanıtır *abeng-i lisan* "dil uyumu" bölümünde ses bilgileri vermektedir: "Türkçede iki türlü ses vardır, biri kalın ve diğeri incedir. Asıl Türkçe olan kelimeler ince ve kalın seslerden mürekkebe olmayıp kelimeyi terkeb eden heceler arasında âhenkçe muvafakat lâzımdır. Hatta edatların dahi iltihak ettikleri kelimelerin âhengine uymak için sesleri değışir." (Hameed 1993: 63) XIX. yüzyılda Türkçenin sözlüğü hakkında en çok düşünenlerden olan ve benzersiz sözlüğü *Kamus-ı Türki* ile Ş. Sami Bey, bu gramerinde ses bilgisi için küçük de olsa ayrı bir bölüm açmakla istisnai bir konum kazanmıştır.

Tahir Ken'an tarafından 1892'de İzmir'de yayımlanan *Kavaid-i Lisan-ı Türki* başlıklı gramer çok başka bir karakter taşımaktadır. Eseri yeniden yayıma hazırlayan Leyla Karahan'ın verdiği bilgiye göre konuları arasında 550 kadar edebî örnek göstererek kolay okunan ve kapsamlı bir öğretim kitabı örneğidir. Üstelik Süleyman Hüsnü Paşa (1876), Hâlit Ziya Bey (1885), Şemsettin Sami (1892) gibi Tahir Ken'an da *Türk* dil adını kullanan yazarlardandır (Karahan 2010: 12; 16). Medhal kısmında 2. paragrafta "Kavaid-i Lisan-ı Türki'nin gayesi Türkçeyi doğru söyleyip dürüst yazmaktır" diye belirten T. Ken'an, "İstanbul şivesine en yakın tekellüm eden Osmanlılar, Selanik başta olmak üzere Rumeli vilayet-i şahanesi ahalisidir" gibi ifadelerinde de konuşmaya, telaffuza yaklaşan ilk yazarlardan olmuştur (§ 15). Kelime bölümüne geçinceye kadar, harf, hareke ve telaffuz özellikleri üzerine 51 paragraf altında açıklamalar verilen bu gramerin gördüklerimiz içinde en geniş Türkçe dil bilgisi kaynağı olduğu açıktır. (Ken'an 2004: 9-29)

Aslında Hüseyin Cahit'in 1908'de basılan "Türkçe Sarf ve Nahiv" başlıklı gramerine kadar modern anlamıyla dilin seslerinden özel olarak söz eden bir eser bulmak imkânsızdır. Daha öğrenciyken Fransız edebiyatından çeviriler yapan, 1908'den itibaren Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım ile beraber *Tanin* gazetesini çıkaran büyük edip Hüseyin Cahit'in (1875-1957) toplam 334 sayfa tutan hacmi ve öncelikle hiç benzemeyen profesyonelliğiyle dikkat çeken gramerini, Osmanlı yazı dili ardından Türkçe gramerin öncüsü saymak yanlış olmaz sanırım. H. Cahit'in yaklaşımında "isim-fiil-edat" esasındaki söz türleri tasnifine dayanan bin yıllık geleneğin yerini "isim-sıfat-zamir-fiil-edat-zarf-nida" tasnifi almıştır (2000: 18) Bu gramerde yazar *sarf* ve *nahiv* fenlerinin ne olduğuna dair bilgiyle başlarken 4. paragrafından itibaren *harf* terimi altında *samit* "ünsüz" ve *sait* "ünlü"leri tanıtmakta ve dikkat çekici bir biçimde ağız ve kulaktan söz etmektedir: "Samitler ağızdan çıkmak için mutlaka sâit denilen harflerden birinin muavenetine muhtaç olurlar, bunlardan biriyle tereküp ederek telaffuz edilirler." Bu gramerde 10. paragraftan itibaren *aheng-i telaffuz* "ses uyumu" bölümünün bulunması da dikkat çekicidir (Cahit 2000: 3-9). Meşrutiyet ile aynı yıl basılan Hüseyin Cahit'in yeni ve çok daha kapsamlı gramer yaklaşımı bütün bu döneme damgasını vurmuştur.

XIX. yüzyılda modern bir devlete dönüşme yolunda türlü reformlar (*Tanzimat*) yapılan ülkede *millet* "din, mezhep" kavramı hep dinî içerikle sınırlı kalmış ve "*Türk milleti*" tamlamasının Arapçaya göre düzeltilmesi gereği belirtilmişti (bk. Sami 1316: 1400). Özellikle I. Dünya Savaşı boyunca Türk milleti kavramının dile bütünüyle yerleşmesi gibi dil adının ve kapsamının da *lisan-ı Osmânî* yerine *Türk dili* ve *Türkçe* olduğu açıkça görülür. Savaş ertesinde ve özellikle Cumhuriyet döneminde *millî dil* için hazırlanan gramerlerin de daha yüksek bir kaliteye eriştiğini belirtmek gerekir.

Midhat Sadullah'ın 1921'de basılan "Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri" adlı eserinde harf bilgisini izleyen "Ahenk Kaideleri" bölümünde ses uyumları, eklerin okunuşu bolca örnekle işlenmiştir (Sadullah 2004: 13-18).

Ahmet Cevat'ın ilkin Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv adını taşıyan ve en son 6. Kez 1923'te basılan "Türkçe Sarf ve Nahiv" adlı grameri Hüseyin Cahit'in örneğindeki bir gramerdir; "Kelime-Hece-Harf" başlıklı bölümle başlayan eserde okunuş ve telaffuz bilgilerine ve *aheng-i telaffuz* "ses uyumu" bölümüne yer verilmiştir. Modern bir gramer yazarı olan A. Cevat'ın anlatım ve öğretimlerinde *cihaz-ı telaffuzî* "söyleyiş aygıtı" gibi fonetik terimi de yer almaktadır (Cevat 2004: 5-23). 1851'de dil bilgisinin bin yıllık yazı esaslı öğretimi geleneğiyle kurulan Türk gramerciliği, nihayet 1923'te bu eserde tam görüldüğü biçimiyle, telaffuzun, konuşmanın ve dolayısıyla ses bilgisinin bulunduğu bir düzeye kavuşmuştur.

1923'te başlayan *Cumhuriyet* döneminin yeni bir uygarlık ve dolayısıyla yeni bir dil oluşturduğu bellidir. Yeni devlet beş yaşındayken yapılan 1928'deki "Yazı Devrimi" ve onu izleyen süreçteki eğitim seferberliğinin yeni bir dil bilgisi ihtiyacını ortaya çıkardığı anlaşılıyor.

23 Mayıs 1928'de kurulan "Dil Encümeni" Latin esaslı Yeni Türk Alfabesi üzerine yoğun biçimde çalışıp Ağustos başında yeni alfabeyi hazırlamış ve 1 Kasım 1928'de yasalaştırılmıştır. Maarif Vekaleti içinde ilkin dokuz kişiyle kurulan ve sonra on üç kişiye çıkarılan Dil Encümeni [Fazıl Ahmet (Aykaç), Ragıp Hulusi (Özdem), İbrahim Osman (Karantay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Mehmet Emin (Erişirgil), Mehmet İhsan (Sungu), Ahmet Cevat (Emre) ve Falih Rıfkı (Atay), Avni (Başman), İbrahim Necmi (Dilmen), Ahmet Rasim, Celal Sahir (Erozan), İsmail Hikmet (Ertaylan)] ülkede yazı ve dil düzenlemesi için resmî bir odak olmuştur. (Şimşir 2006: 4; Çiçek 2013: 71)

Türk Dili Encümeni'nin yeni alfabe ardından "Muhtasar Türkçe Gramer-Gramer Hakkında Rapor" adlı bilimsel bir çalışma yayımladığı görülmektedir (İstanbul, 1928: Devlet Matbaası). *Türk Dili Encümeni Azası Ahmed İhsan, Falih Rıfkı, Fazıl Ahmed, Ruşen Eşref, Ragıp Hulusi, Ahmed Cevat, İbrahim, Yakup Kadri, Mehmed Emin* diye imzalanan bu raporun birinci faslı Fonetik (*Savtiyat*) başlığını taşır: "Lisanımızda vasatî kulak için tefriki güç bazı ince telaffuz farkları nazara alınmak üzere 8 sedalı (*voyel*) 19 sedasız (*konson*) 2 yarım sedalı ses vardır. Bu sesler yeni alfabemizde aşağıdaki 29 harfle temsil edilir." (9.s.). Başlangıç öğretileri ses bilgisine dayanan bu rapor büyük bir bilimsel yeniliktir. Türkçeye özgü bir ses şu dikkatle ve modern fonetikteki *yarım sait* "yarı ünlü" teriminin kullanımıyla anlatılmaktadır: "Kelimenin nihayetinde bulunan k'den sonra sedalı bir harf geldiği zaman ahenge göre kalın veya ince şekilde okunan bir yarım sedalıya tahavvül eder. Bu takdirde yumuşak ge denilen ğ yazılır. Bazı hecelerin nihayetinde olup uzatılarak söylenen yarım sait de bu yumuşak ge (ğ) ile yazılır. Köpek-köpeği, kapak-kapağı..." (10.s.). Bu gramere ses tasnifleri de ayrıntılı biçimde yansımıştır: İnce sedalı-kalın sedalı, dar sedalı-geniş sedalı (11.s.). Ses için harf terimi kullanılsa da "Sedalı Harflerin Ahvalı" bölümünde *sedalı harflerin benzeşmesi* başlığı altında ünlü uyumları incelenmiştir. (12.s.). *Ahengin Bozulduğu Yerler* paragrafındaki şu ses bilgisi değerlidir: "Lahikalar *-yor, -ken, -ki, leyin* umumiyetle ahenk kaidelerine muhalifdir. Bunlardan *-yor* daima kalın, diğerleri daima ince olur." (13.s.). Yine şu bilgi de ileri bir dikkate dayanır: "Menşei ecnebi olan kelimelerde sedalı harfler çok defa ahenk kanununa tabi değildir: *Muallim, mütehassis, muta'assıb, etraf, etfal, muteber, helva...*" (14.s.). Eserde iki sayfa süren *Vurgu* başlıklı ses bilgisi bölümü de ilk kez Türkçe gramere katılmıştır (18.s.). İri boyutta (28 cm.) ve 69 sayfa basılan bu eserde 11 sayfa süren ses bilgisi bölümü (9-20.s.) hayli ayrıntılıdır. Türk Dili Encümeni'nin rapor düzeyindeki bu grameri genel olarak, A. Dilâçar'ın belirttiği gibi, ilk kez "içkin", yani kendi iç yapısından çıkarılan bir yöntemle yazılmıştır (Dilâçar 1971: 133). Nitekim 1928 yılı sonunda basılan bu kısa gramer çok etkili olmuş ve bu esaslara göre Yeni Türk Alfabesi ile şu yazarlar bir dizi okul grameri hazırlamıştır: Mithat Sadullah (1929); Peyami Safa (1929-1931); İbrahim Necmi (1930), M. Baha (1930), Necmerttin Halil (1930) vb. (Dilâçar 1971: 135).

Türkoloji ve Türk Grameri

Ancak bütün bu gramer literatüründe, ses bilgisi (*fonetik*) bağımsız bir bölüm olarak eserlere katılmış olsa da bizim burada araştırdığımız Türkçede ses değişimleri için bağımsız bir bölümün bulunmadığını belirtmek gerekir. Oysa burada incelediğimiz Osmanlı *kavaid* "gramer" kitaplarının başladığı dönemde Avrupa ve Rusya'da modern Türkolojinin ilk örnekleri de görülüyordu:

a) St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi'nin ilk dekanı **Mirza (Aleksandr) Kazım Beg** (1802-1870) kendisine büyük bir ün kazandıran *Grammatika turetsko-tatarskogo yazıka* adlı eserini Kazan'da 1839'da (457 s.) yayımlamış ve Julius Theodor Zenker de bu grameri Almancaya çevirmişti: *Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache* (Leipzig 1848, 342. s.); Kazan'da 1846'daki ikinci baskısı yapılan Rusça yayın ile 1981'de yeniden basılan Almanca yayın elimizdedir (Apa - Oriental Press, Amsterdam). İlk gramerlerden biri olarak, Kazım Beg de eserinde I. bölümde alfabe ardından II. bölümde uzunca bir biçimde harflerin telaffuzunu anlatmıştır (§ 5-62); ardından verilen hareketler bilgisi ile ses bilgisi tamamlanır (§ 63-72); araştırdığımız ses değişimleri üzerine bir bölüm bu eserde yoktur. Hasan Eren bu Rusça ve Almanca iki yayının yıllar boyunca Rusya'da ve Avrupa'da temel Türk grameri olarak kullanıldığını belirtmektedir (1998: 189). A. N. Kononov da bu gramerin sadece Rusya'da değil, Batı Avrupa'da da Türk dilini öğrenmek için ana araç haline geldiğini vurgulamıştı (1974: 39).

b) XIX. yüzyılın diğer büyük bilgileri V. Thomsen ve V. V. Radloff gibi Türkolojiye Hint-Avrupa filolojisinden geçen, Sanskrit uzmanı **Otto Böhtling** (1815-1904), o güne kadar araştırılmadan kalan ve bir yazı dili bulunmayan Yakutçanın ilk gramerini de bu dönemde yayımlamıştı: "Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch", I-II (St. Petersburg, 1848-1851). Türkolojinin klasikleşmiş eserlerinden biri sayılan bu yayının materyali, Alman kökenli gezgin A. F. Middendorf'un 1842-1845 yılları arasında Sibiryaya keşif gezisine dayanmaktadır; dil bilgini Böhtling, Middendorf'un topladığı verileri işlemiştir (Eren 1998: 120; 223). Üç ciltlik eser, I. C. Yakutça metinler (1848), II. C. Yakutça-Almanca sözlük (1848) ve III. C. Yakutça grameri (1851) olarak yayımlanmıştır. Sözlüğünde Yakutça sözlerin Almanca anlamlarını verdikten sonra, Moğolca denklemlerini ve Tatarca ve Osmanlıca gibi çağdaş Türk yazı dillerinden de örnekler verip karşılaştırmalar yapan yazar, gramerinde 231 paragraf ayrıntı üzerine yüz sayfayı aşkın bir ses bilgisi bölümü oluşturmuştur (97-203. s.).

Fonetik (*Lautlehre*) bölümünde Yakutçada 21 ünsüz 8 ünlü, toplam 29 ses olduğu belirtilirken işaretler ve telaffuzları bilgisi (§ 1-27) ardından; ünlülerin tasnifi ve ünlü uyumu (§ 28-33); eklerde ünlü değişimleri (§ 41-47); birleşimlerde ünlü uyumu (§ 48); sağlam ve zayıf ünlüler arasında karşıtlık (§ 49) gibi ayrıntılar veren yazar, Yakutça için çok önemli olan uzun ünlüleri (§ 88-98); diftong, triftong (§ 99-

108) gibi ses özellikleri incelikleriyle tahlil etmiştir. Hint-Avrupa gramerciliğinde geleneksel olan ses tasniflerinin yansıdığı bu Yakut gramerinde, ünsüz asimilasyonu (§ 188-195) gibi çağdaş yayınlarda alıştığımız ses olgularına da yer verilmiştir.

c) XIX. yüzyılda hızla gelişen Türkolojiye damgasını vuran **Wilhelm Radloff** (1837-1918) Rusya Bilimler Akademisi üyesi olarak 81 yıllık ömrünün 60 yılında Türkolojiye hizmet etmiştir. Alman asıllı bilginin doktorasını bitirdikten sonra gittiği Rusya'da Kazan'dan Sibiry'a'ya kadar Türk boyları arasında yaptığı halk edebiyatı derlemeleri ve Türk lehçeleri sözlüğü modern Türkolojinin anıtları olarak yayımlanmıştır (geniş bilgi için bk. Temir 1991: 1-67). Ancak büyük Türkoloğun Kazan'da Tatar, Başkurt ve Kazak okulları müfettişi iken hazırladığı *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türk Sprachen. Phonetik* (Leipzig 1882) başlıklı çalışması karşılaştırmalı Türk fonetiğine çok geniş bir zemin kazandırmıştır. Ünlüleri boğumlanma yerlerine, ağız açıklığına göre ayırarak başlayan yazar, diyalektlerin çeşitliliğini tahlil etmiştir. Teleüt, Altay, Abakan, Karagas, Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız, Tarançı, İrtiş-Tobol, Başkurt ve Volga diyalektleri Radloff'un adlandırmasıyla çağdaş Türkolojiye mal olmuştur.

Sonra bu adlandırmalar düzeltilse veya değişse de onun ses bilgisi tahlilleri hâlen bilgi kaynağıdır. Bu diyalektlerdeki ikiz ve üçüz ünlüleri, ünlü uyumlarını bütün ayrıntılarıyla inceleyen W. Radloff'un fonetiğinde *kelime içindeki anluk (spontan) ünlü değişmesi* (Spontane Vocalveränderungen im Innern der Wörter) diye kaleme aldığı bölüm çok değerli bir ses bilgisidir. Bu bölümde ilkin eklenme sürecindeki değişmeleri (69-72) inceleyen yazar, Tat. *sora-*, *kara-*, *tüle-*, *yörö-*, *tanı-* gibi açık heceli fiillerin çekim sırasında *sorıy*, *karıy*, *tüliy*, *yöriy*, *tanıy* gibi ünlü değişmesine uğradığını isabetle tesbit etmiştir (§ 93). Aynı bölümün ikinci kısmında "uzun ünlüler tüm diyalektlerde görülür ancak kuzeyde güneydekilerden daha zengindir" diye uzun ünlü konusuna özel bir yer ayıran Radloff, bunların ünlüler ile ünsüzlerin mekanik birleşmeleri sonucunda ortaya çıktığını ve çoğunun da aslen kısa ünlüler olduğunu belirtip kuzey Türk diyalektlerindeki ikincil uzunluklarını kapsamlı biçimde inceler (§ 98-110). Bu bölümün üçüncü kısmı "Kök Hecenin vokallerinin saptanabilir bir neden olmadan değiştirilmesi" başlığını taşımakta ve söz konusu diyalektlerdeki düzensiz ünlü değişmelerini tahlil etmektedir (§ 111-116). Ünlü boşluklarının (*hiatus*) uzunca tahlil edildiği (§ 117-134) bölümün ardından, kelimedeki vurgunun da (§ 135-138) örneklerle işaretlenmesiyle fonetiğin ünlüler bölümü tamamlanır.

W. Radloff'un XLV+318 sayfa kaplayan bu karşılaştırmalı fonetiğinde ünsüzler bölümü de çok geniş bir kapsamda yazılmıştır. İlk ünsüzleri telaffuz özelliklerine göre tasnif eden yazar (§ 139) ardından da incelediği diyalektlerde karakteristik kazanan ünsüzleri ele almıştır (§ 140-147). Gramerin "Ünlü ve Ünsüzler" başlıklı IX. bölümü bu diyalektlerdeki ön damak ve arka damak ünsüzleri ile ön ve arka ünlülerin oluşturduğu uyum üzerine on sayfalık çok geniş bir tahlil içerir (§ 148-164).

X. bölüm ise eklenme sürecindeki hece dizisinde ünsüzleri ele almakta, Osmanlıca ve Çağatayca gibi klasik yazı dillerini de içeren diyalektlerdeki hecelenme konusunu çok geniş biçimde incelemektedir. Radloff'un bu bölümdeki bütün tahlillerinde ünsüzlerin kendi kalitelerinin yanı sıra herhangi bir fonemin ön ses, orta ses ve son ses konumlarına göre bilgi verdiğini belirtmek gerekir: Nitekim sadece ön sesteki olgular için 85 paragraf yazmıştır (§ 165-250); XI. bölümde son ses (§ 251-304) ve XII. bölümde ise iç ses (§ 305-370) incelenmiştir. Yazarın eklenme sürecindeki hece dizilerini tahlil etmeyi XIII. bölümde de sürdürdüğünü görüyoruz: Altay-Teleüt. *kk* = *k+k*, *yekken* "gergin", *tök-kön* "döktü" vb. örneklerindeki gibi iç sesteki ünsüz komşulukları birleşik ünsüzler (Zusammengesetzt Consonanten) başlığı altında tahlil edilmiştir (§ 374-444). Bu bölüm iç sesteki çift ünsüzlerin (*kirk-*, *kork-*, *tart-* vb.) tahlili ile tamamlanmaktadır (§ 445-449). XIV. bölümde iç sesteki ünsüz göçüşmeleri (*yag-mır* > Tel. *yamgır*, Tar. *yamgur*, Alt. *yanmır*, Kırg. *canbır* vb.) söz konusu diyalektlerdeki örnekleri üzerinden incelenmiştir (§ 450-452). XV. bölümde *b*, *ğ*, *g* gibi ünsüzlerin ünlüleşmesini ele alan yazar (§ 453-455); XVI. bölümde son sesteki bir ünsüzün sonraki kelimenin ön sesiyle ilginç etkileşimlerine (Soyon. *odunup kaldı* > *odunup paldı* "uyandı" vb.) de dikkat çekmektedir (§ 456-462). XVII. bölümde Tat. *abzıy* (< *abız+agay*), *etiş*, *eniş* vb. gibi asimilasyon veya reduplikasyon ile yapısı değişen kökleri ayrıca değerlendiren yazar (§ 463-465), sonra Türkoloji tarihinde önemli bir yeri olacak kendisine özgü Türk lehçeleri tasnifi ile ses bilgisi çalışmasını tamamlamıştır (280-291.s.). W. Radloff'un, O. Böhtling'den 31 yıl sonra yazdığı ve hem içerik hem de yöntem bakımından onun başarısını çok daha ileri götüren bu Türk diyalektleri fonetiği ile benzersiz bir eser verdiğini açıkça görüyoruz.

d) Araştırma tarihinde W. Radloff'un çağdaş diyalektler üzerine bu karşılaştırmalı ses bilgisi ardından tarihî-karşılaştırmalı yöntem ve materyale sahip ilk çalışma **Vilhelm Peter Grønbech** (1873-1948) tarafından yazılan *Forstudier til tyrkisk Lydshistorie* (København 1902) adlı eseridir (Dilâçar 1971: 135; Eren 1998: 73; 169). Toplam 119 sayfa tutan bu inceleme; O. Böhtling'in yukarıda anılan karşılaştırmalı grameri (1851) veya Ural-Altay dillerini karşılaştırmalı inceleyen Matias Aleksanteri Castrén (1813-1852) tarafından hazırlanan Koybalca ve Karagasça karşılaştırmalı grameri (1857) üzerinden yarım yüzyıl geçmişken, literatürdeki Rus, Alman, Macar ve Fin bilimsel Türkoloji birikiminden yararlanılarak ortaya konmuştur. V. Thomsen'in öğrencilerinden olan V. Grønbech'in bu eseri dolayısıyla şunu belirtmek gerekir: Orhun yazıtlarının ilk kez çözümlenmesinden hemen dokuz yıl sonra yayımlanan bu Türk ses bilgisinde Böhtling'den Radloff'a kadar çağdaş dil varlığını bütün diyalektleriyle birlikte karşılaştırma tecrübesinin üzerine bir tarihî materyal ilk kez katılmaktadır. Bu bakımdan alanımızda öncü olan 119 sayfalık Danca eserin Holger Pedersen tarafından yapılan 26 sayfalık Almanca özet çevirisi de hemen ertesi yıl "*Türkische Lautgesetze*" başlığıyla (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1903, Vol. 57, No. 3 (1903), 535-561.s.) yayımlanmıştır.

Türk diyalektlerinde ünlülerin tasnifi ile başlayan (15-16. s.) V. Grønbech, bunun ardından, sözlerin hece yapısında ve eklenme sürecindeki ünlü uyumunu tahlil etmiştir (17-25.s.). Türkçe köklerdeki ünlüler (27-35); "Orkh. *tod-* (I S 8) 'mættes' — Jak. *tot-*, Koib. *tos-*, Cuv. *töran-*, Alt. Kir. *toj-*, Osm. *doj-*, Kas. *tuj-*"; Jak. *kat* 'iklæde' (Orkh. *kedim* 'klædning'), Koib. *kes-*, Cuv. *kar-*, Tar. *käj-*, Osm. *gäj-*, Kas. *kej-*, Alt. Kir. *kī-*" örneklerindeki gibi; genel fonetikten zaten bilinen /d/, /g/, /b/ sedalı patlamalı ünsüzler ve tarihî evrimleri çağdaş yayınlarda olduğu biçimiyle ilk kez bu esere yansımıştır. (36-57.s. Ünlü nicelikleri (Vokalkvantitet) bölümü altında (58-109.s.) incelenen Yakutça, Osmanlıca, Çuvaşça gibi yazı dilleri, Altaycadan Kazan Tatarcasına, Şorcadan Kırgızcaya kadar çağdaş diyalektlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Türkçe ünlülerin tarihî ses varlığını çok daha net gösteren *Codex Cumanicus* gibi Latin harfli bir yadigarı yazarın doğal olarak çok değer verdiği anlaşılıyor (65-68.s.). Yazar çağdaş Türk diyalektlerindeki uzun ünlülerin türeyişi için epey geniş bölüm yazmıştır (66-87.s.). Vurgu için ayrı bir bölüm açan (87-89.s.) V. Grønbech, bu ses bilgisinin "gelişim dönemleri" başlığı altında /b/ ve /g/ ünsüzlerinin Türk diyalektlerinde iç seste nasıl evrimleştiğine özel olarak odaklandığı görülmektedir (89-90.s.).

e) **Gyula Németh** (1890-1976) tarafından hazırlanan *Türkische Grammatik* başlıklı çalışma (Berlin, 1916) küçük boyda 126 sayfalık bir cep kitabıdır. Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleriyle müttefik olarak I. Dünya Savaşına giren Osmanlı İmparatorluğu'nun yazı dilini öğretmek üzere basılan dört ciltlik bu dil bilgisi; sözlük, halk şiiri ve edebiyat ile Türk okuma kitabı; yeni başlayanlar için Türk alıştırma kitabı ve bir de Türkçe-Almanca Konuşma Kılavuzu içermektedir. Alfabeden konuşmaya kadar çok pratik bir öğretim kitabı olan Gyula Németh'in bu grameri Osmanlı filolojisine giriş kitabı olarak on yıllarca değerini yitirmemiştir (Kakuk 1977: 9). Giriş bölümünde çağdaş Türk topluluklarının nüfusu hakkında bilgiler veren yazar, Türkolojinin eriştiği bilgiler ışığında Köktürkçe, Orhun Yazıtları, Kutadgu Bilig ve Codex Cumanicus gibi dil yadigarlarından söz edip Osmanlı Türkçesini tarihî ve coğrafi eksenine oturtmuştur (7-10.s.). Dilin alfabe ve yazılış özelliklerini 20 paragraf boyunca (11-20.s.) tasvir eden Gy. Németh, ses bilgisini de ünlüler (§ 21), ünlü uyumu (§ 22), ünsüzler (§ 23) ünlü-ünsüz uyumu (§ 24) sırasıyla tanıtmıştır (§ 20-25). Yazarın Türkçe ünsüzlerin ön damak ve arka damak ünlüleri yanında telaffuzlarına dair dikkati ve *kâğıd* ve *kâtib* sözlerinin telaffuz örneklerini vermesi yerindedir (§ 24); son sesteki b, d, c ünsüzleri p, t, ç biçiminde sedasız biçimleri aldığını ve k ve t gibi ünsüzlerin iç seste sedalılışmasını örneklerle tahlil ettiği görülmekte: "*gitmek, gideceğim*, oysa tek hecelide t ünsüzü korunur *et, eti; çocuk, çocuğu; gidecek, gideceyim* (> *gidecem*); Arap ve Fars alıntılarında son sesteki t ve k ise aynen korunur." (§ 24-29). Kelime vurgusu genellikle kelime sonundadır, istisnalar ise yabancı sözler ve bazı edatlar ve son ekler içeren biçimlerle sınırlıdır (§ 31). Gy. Németh'in Türkçe sözleri Osmanlı alfabesindeki özgün yazımlarının

yanında Latin harfleriyle de gösteren bu grameri Türkiye Cumhuriyeti'nin Yeni Türk Harfleri devrimi için örnek alınan bir eser olmuştur.

f) Türk gramerinin gelişme yolunda, çağımızın en büyük yazarları başında yer alan **Jean Deny** (1879-1963) tarafından yazılan ve *Yaşayan Şark Dilleri Okulu* (Bibliothèque de l'École des langues orientales vivantes) yayın dizisinde *Grammaire de la langue turque (Dialecte Osmanli)* (Paris 1921, XXX+1218) adıyla yayımlanan kapsamlı gramer bambaşka bir yer tutar. Kendi çağına kadar Türkolojinin bütün verimlerinden yararlanan J. Deny, Osmanlı Türkçesi alanı dışındaki Doğu Türkçesi (Çağatay) ve Mısır-Memlük yadigârlarını da karşılaştırma nesnesi olarak gereklikçe anmaktadır. Dolayısıyla yukarıda andığımız A. Castren'den W. Radloff'a, Pavet de Courteille'den N. F. Katanof'a kadar alanımızın bilimsel anıtları onun kaynakları arasındadır. On dört sayfalık bibliyografyasında (XIII-XXVII) I. Dünya Savaşı yıllarında (1333-1335) ilk kez basımı yapılan Türk diyalektlerinin birinci derleme anıtını ve (Kachgari *Kitâb-i-Divâni Lugât-it-Türk*) Ignacz Kunoş'un Anadolu ve Rumeli'den Türk folkloru yayınlarını da bulunduran yazarın Türk konuşma diline ilgisi çok açıkça görülür. Dil biliminin tarihî başarılarla erişmekte olduğu dönemde dünyanın en yetişkin şarkiyatçıların başında yer alan yazar, yazı dilinin yanı sıra konuşmanın özelliklerini de benzersiz gramerine yansıtmıştır.

J. Deny, **Giriş** bölümünün I. kısmında Türk-Tatar dillerinin coğrafi yayılımı hakkında bilgi verirken, eldeki verilere dayanarak Türk-Tatar halklarının nüfuslarını da yansıtmıştır (1-7.s.); II. kısım Türk Tatar dillerinin biçimsel özellikleri üzerine kurulmuştur. Türkçe sözlerin *racine* "kök" - *suffixe* "ek" - *desinence* "gövde" biçimindeki yapısal tahlili, dilde *il-iş-dir-il-eme-miş-mi-idi* gibi mümkün morfoloji örneklerini verir (7-13.s.). Gramerin I. bölümü **Yazı ve Transkripsiyon** başlığını taşır (14-24.s.): Bu bölüm I. Türklerde kullanılan yazı (14-17.s.); II. Alfabe (17-21.s.); III. Yazı Tipleri (*nesih, sülüs, rik'a hatları*; 21-23.s.); IV. Transkripsiyon (23-24.s.) kısımlarını içerir. Yazarın Türkçe fonemleri doğru okutmak üzere, ö [Fr. *lieü*], u [ou], ş [ch] ğ [dj] ç [tch] gibi Fransızcadaki ses denkleriyle karşılaştırmalı olarak gösterdiğini belirtmeliyiz.

J. Deny'nin gramerinde **II. Sesler** bölümü çok geniş bir kapsamda ve Türk ses bilgisinin bütün ayrıntısıyla kaleme alınmıştır (25-88.s.): Seslerin *expiration* "hava akışı", *phonation* "sesleşme" ve *articulation* "telaffuz" süreçlerini ayıran yazar, **Ünlüler** (26-49.s.) kısmında ünlülerin sayısı ve imlâsı (26-34.s.); ünlülerin imlâ tarihi (34-43.s.); ünlülerin tasnifi (44-49.s.) alt başlıklarını kaleme almıştır. Bu tasniflerde Türkçedeki 8 ünlünün, ön-arka, düz-yuvarlak, geniş-dar özelliklerinin tablolar hâlinde ve örneklerle verildiğini görüyoruz. **Ünsüzler** (49-88.s.) kısmında ünsüzlerin sayısı ve tasnifi genel fonetikte yaygın adlandırma ve niteliklere göre (*labial, dental, guttural, laryngal, sonant*) yapılmıştır (49-76.s.). Tarihi biçimleri bilen yazarın /g/ ve /ğ/ seslerinin ikincil /v/ ünsüzüne dönüşmesiyle oluşan ikili biçimlere özel olarak dikkat ettiği görülmekte: *ügez-üvez, ögey-üveyi, oğmaq-ov-*

maq, yel qoğan-yel kovan, qoğuq-qovuuq, qoğa-qova, qulağız-qulavuz-qulavuz (53.s.). Baştaki ve Sondaki Ünsüzler Üzerine Gözlemler (76-79. s.) alt bölümünde ğ ve ğ ünsüzlerinin asla başta bulunmayacağı ve başta nadiren z sesine rastlandığı belirtilip Osmanlı Türkçesinde ñ, m, l, r gibi ünsüzlere ise hiç rastlanmadığı bilgisi verilmiştir. "Yansıma sözler bundan ayırdır ve r ve l ile başlayan bazı yabancı sözlerde bir türeme ünlü görülür" diyen yazarın *ilazim* "lazım", *urub* "çeyrek", *Urum*, *Urus* gibi örnekleri Türk konuşma dilinden verilmiştir (76.s.). Burada "bir fil kökü hiçbir zaman sedalı bir sonor ünsüzle (b, d, ğ, g, ğ) tamamlanmaz" diyen J. Deny az kullanılan üç fiilin bu kuralın dışında kaldığını kaydetmiştir: *qocmaq* "kucaklamak, öpmek"; *gedmek* "yontmak, gedik açmak"; *yedmek* "bir atı elle sürmek" (79.s.) Arapça alıntılarının telaffuzu diye bağımsız bir alt bölüm ekleyen yazar (79-85.s.) ünlü ve ünsüzlerin telaffuz özelliklerini incelemiş ve ardından da *kākül*, *gāh*, *gōne*, *kōşe*, *gonçe* gibi Farsça alıntılardaki telaffuz özelliklerine değinmiştir (85.s.). Bazı Arapça Sözlerin İmlâsına Dair Değişimler kısmında elif-i maksure (*ma'na ~ ma'ni*), tenvin (*fi'len*, *nisbeten*; *asla*, *qat'a*, *vaqi'a*, *mutlaqa*), teşdîd (*hamal ~ hammal*, *mes'ûliyyet ~ mes'ûliyyet*), hemze (ülema', *şey*; *gezâ'ir ~ gezâyir*) özelliklerinin verilmesiyle *Sesler* bölümü tamamlanır (85-88.s.).

J. Deny'nin gramerinde III. Hece bölümü de aslında doğrudan doğruya ses olaylarını içeren şu kısımlar üzerine kurulmuştur: I. **Türk Hecenin Yapısı** (89-91); II. **Yabancı Sözlerin Telaffuzunda Arada ve Başta Türeme Ünlüler**; III. **Hiatus** (*souq*, *tauq*); IV. **Nicelik** (Kısa ve Uzun Ünlüler) kısmında *mükâleme* vb. gibi örnekler üzerine "Kur'an okuyan Müslümanların bu uzun ünlüleri çok daha iyi hissettiği buna karşılık Hristiyanların bunları kısa telaffuz ettiği" konusunu vurgulaması ilginçtir (94-95.s.); V. **Büzüşme**: A. Ünlü Düşmesi (*hepsi < hepisi*, *dernek < derinek*, *uyqu < uyumaq*, *ayrı < ayırmaq*, *yanlış < yanılmaq*, *qıvrıq < qıvrımaq*; 95-97.s.) B. Ünsüz Düşmesi (*oturmaq < olturmaq*, *yaya < yayaq*, *yapraq < yapırmaq*, *dışarı < dışqarı*, *içeri < içkeri*, *qışla < qışlaq*, *yayla < yaylaq*, *tuzla < tuzlaq qazan < qazgan*; 97-98. s.) C. Aynı Anda Birkaç Fonem Düşmesi (*acıq* "biraz" < *az-ıciq* veya *az-acıq*; *qardaş < qarındaş* 98.s.) D. Çökme (*qoyvermek < qoyu vermek*; *peki < pek eyi*; *bıldır < bir yıldır* "geçen yıl", *biyaqdan < bir ayaqdan* "bir anda", *qahvaltı < qahve altı*, *ayol < ay ogul* "oğlum" 98-99.s.).

Jean Deny'nin Osmanlı yazı diline dayanan bu gramerinin (1921) yayımından itibaren Türkiye'deki gramer çalışmalarında yaklaşım ve yöntem bakımından çok etkili olduğu açıktır; Ali Ulvi Elöve tarafından Türkçeye çevirisi yapılan eser 1941'de Türk Dil Kurumu tarafından yayımlandıktan sonra bütünüyle bir eğitim ve öğretim kaynağına da dönüşmüştür. Burada ayrıntılarını verdiğimiz J. Deny'nin gramerindeki bu kapsamlı ses bilgisinden, daha sonra ülkemizde bir ekol kurmuş olan gramer yazarları Tahsin Banguoğlu ve Muharrem Ergin'in de çok yararlandığı açıktır.

J. Deny, kariyerinin son yıllarında 1955'te *Principes de grammaire turque* ("turk" de *Turquie*) adıyla başka bir çalışma daha yayımladı (Paris: Adrien-Maisonneuve, 1955

179 s.; Türkçe çeviri: *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları* (Çev. Oytun Şahin) Ankara, 1995: TDK 616, 164 s.). Yazarın önceden başlayan fakat çok yavaş ilerleyen, dili Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtarma hareketinin hızlanması diye belirttiği yeniliklere karşılık, önceki eserinde olduğu gibi "İstanbul'daki eğitimli insanların kullandığı ortalama dil" onun ses bilgisi ile sınırlı kalan bu yeni gramerinin de esasıdır. J. Deny'nin "dili millileştirme eğilimi tamamiyle yerleşti" diye belirttiği toplumsal gelişme, yeni dili için yeni bir gramer gereği de doğurmuştur (Deny 1995: II-III.s.).

g) Rus Türkolojisinin öncülerinden **Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç**'in (1880-1938) *Kratkaya učebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo grammatika* başlıklı grameri Sovyet döneminin ilk yıllarında "Leningrad Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü" tarafından basılmıştır (Leningrad, 1925, Ross. Gos. Akad. Tip. 206 s.). A. N. Samoyloviç, St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesinde: "Türk Kavimleri ve Lehçelerine Giriş"; "Karşılaştırmalı Osmanlı ve Çağatay Türkçesi Grameri; Fonetik ve Morfoloji. Gramer Çalışmaları" derslerini vermiştir. 1912-13 ve 1916-17 öğretim yıllarının 3-4. sınıflarında bağımsız olarak "Osmanlı Türkçesinin Grameri: Fonetik, Morfoloji ve Sentaksının Esasları" dersini anlatmıştır (Kononov 2009: 168-169). Stalin dönemi repressiyalarından canını kurtaramayan büyük bilginin elimizdeki kitabının bu derslerin birikimine dayandığı anlaşılıyor (Reprintnoe izdanie 1925 g. S dopolneniem i ispravleniyami, Moskva, 2002: İzdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN, 158 s.).

Giriş bölümünde Osmanlı Türkçesinin genel karakterini diğer Türk lehçeleri ile ilişkili biçimde ele alan (14-17.s.) yazar, ardından da "Kelimelerde Seslerin ve Harflerin Öğretimi" başlıklı birinci bölümde; "I. sesler ve onların kelimelerdeki birleşimi" kısmında ilkin ünlüleri (§ 1-2) ardından ünsüzleri (§ 3-4) tanıtmış ve nihayet bu seslerin, yerli veya alıntı sözler içinde hangi birleşimleri kurduğunu tasvir etmiştir. Osmanlı Türkçesinde g ~ ğ seslerinin sürekliliğiyle oluşan *dâ* "dağ" *yazacâm* "yazacağım", *yîrmi* "yirmi", *dôru* "doğru" gibi sözlerin telaffuzundaki ikincil uzun ünlülerle özel olarak ilgilenen gramer yazarının konuşma diline de vâkıf olduğu belirgindir. II. Vurgu bölümünde yazar Türkçe sözlerde vurgunun *babá, kulák, babalár, düşmék, köprüdé, düştülér* vb. gibi son hecede olduğunu; fakat *Londra, bira, efendi, tiyatro* gibi bazı alıntılarda öne çekildiğini işaretlemiştir (§ 25-29). III. Sesler ve İmlâ Esasları bölümünde ise Osmanlı yazı dilinin bu bölümde tanıtılan fonemlerinin yazıya nasıl yansıdığı incelenmiştir (§ 30-56). Bu biçimde ses bilgisi bölümü tamamlanan gramerde A. N. Samoyloviç'in, Türkçe kelimeleri, hocası W. Radloff gibi Latin-Kiril karma karakterlerle ama fonetik bir transkripsiyonla güzel bir biçimde gösterdiğini belirtmeliyiz.

h) **Andrey Nikolayeviç Kononov**'un (1906-1986) grameri, A. M. Samoyloviç'in bu eserinden sonra, Türkiye Türkçesi için Rusça yazılmış en kapsamlı bilgi kaynağı olmuştur. Sovyetler Birliği'nin ilk döneminde, 1930'larda Leningrad'da çalışan Osmanlı kökenli dil bilimci Türkolog Hikmet Cevdetzâde ile birlikte hazırla-

diği Türkiye Türkçesi grameri ilk kez 1934'te basılmıştır: *Grammatika sovremennogo turetskogo yazıka. Fonetika, Morfolojiya i Sintaksis* (Leningrad, 1934: TSİK SSSR Leningradskiy Vostoçnyı İstitut imeni A. S. Yenukidze, 267 s.). A. N. Kononov'un ana dili konuşuru ve hocası olan eş yazar H. Cevdetzâde'nin Stalin repressiyaları sırasında hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır (bk. Üstünyer İ., Diasemidze G. 2015).

Ünlü Sovyet Türkologu bu çalışmayı daha geliştirerek 1941'de tekrar yayımlamıştır (Kaçalın 2012: 174-175). Bu yayını Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi'nde tanıtan Saadet Çağatay, Rus meslektaşının bu yayındaki başarısını şöyle tespit etmektedir: “*Nitekim Kononov'un gramerinde, aşağınotlarda, belli başlı türkologların Türkçe tetkiklerine dair eserlerinden faydalanılarak, bazı literatür gösterildiği gibi, gramerin işlenmesinde de bu güne kadar olan hatalar önlenmeye çalışılmış ve tarihi gramere ve hattâ mukayeseli gramere önem verilmiştir. Bu cihetle Kononov'un grameri, tam bir ilmi gramerdir ve şimdiye kadar çıkmış olan Türk gramerlerinin belki en iyisidir. Teessüfle söyleyelim ki, bu ayarda Türkçe olarak bir gramer henüz çıkaramamışızdır.*” (Çağatay 1947: 250). Türkiye Türkçesini bütün gramer düzlemlerinde ayrıntılı biçimde inceleyen bu eserin Rusya'da ders kitabı olarak okutulan V. A. Gordlevskiy'in gramerinin yerini aldığı belirtilmiştir (bk. Tekin 1959: 332). Namık Kemal, Ömer Seyfettin, Ali Ekrem, Mehmed Tevfik, Reşat Nuri, Saadettin Nüzhet, Yakup Kadri gibi çağdaş yazarlardan ve ayrıca *Tan, Ulus, Cumhuriyet* gazeteleri ile Ülkü, *Servetifünun* ve *Uyanış* gibi çağdaş Türkçe süreli yayınlardan tanıklar alınan gramerin Türkiye Türkçesinin, yaşayan dilin ilk grameri olduğu söylenebilir (Sırtı 2018: 686).

A. N. Kononov'un 1941'de basılan gramerinde ses bilgisi (*Fonetika*) bölümü (11-70.s.) ünlüler tasnifi (§ 2-3); ünlülerin telaffuzu (§ 4-5); ünsüzler ve tasnifi (§ 6-7); işaretler (§ 8-13); sedalı ve sedasız ünsüzler (§ 14-17) kısımlarıyla başlar. Ses uyumu (*singarmonizm*) için geniş bir bölüm bulunan (§ 18-39) eserde ünlülerin ve ünsüzlerin uyum kanunları ardından, gerileyici benzeşme (**be-na > bana, *se-na > sana, o+ile > öyle vb.*) olgusu da incelenmiştir (§ 35-39). Türkçede Bazı Fonetik Özellikler kısmında, genel fonetikte tanınan ön ses, son ses, iç ses konularındaki ünsüzler kısmı değerli bir katkıdır: *istasyon < station, iskele < scala, isterlin < sterling, ispinoz < spinos; şehir < şehri, akıl < akl, kutup < kutb; komünist < kommuniste, gramer < grammair, komisyon < commision; oysa taahhüt, dikkat, hürriyet gibi Arapça alıntılarda iç sesteki ikiz ünsüzler korunmaktadır (§ 40-54). Yazarın bu arada “özel işlevdeki y ünsüzü” dediği iç seste türeyen yardımcı sese de geniş yer verdiği görülüyor: *Kapı > kapıya, talebe > talebeyim, yaralı > yaralıymış, yazmalı > yazmalıydı, evde > evdeyken, baba > babayla vb.* (§ 55-58). Bu örneklerden sonra gövdeye katılan dört dar ünlüye de (*i, ı, u, ü*) bağlama işleviyle titizlikle gösterir: *kardeş-i-m; oysa baba-m; bir-i-nci oysa iki-nci.* (§ 59). Birleşime ait ünlü değişimler kısmında, iç seste /y/ ünsüzü komşuluğunda *a > ı, e > i* daralmaları (*kapa- > kapıyor, temizle- > temizliyor; olma- > olmuyor > olmuyor; susa- > susuyor > susuyor vb.*)*

tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra özellikle -I ve -İ iyelik ekli sözlere gelen -la/-le ekindeki /y/ türemesi de yazarın dikkatindedir: *kapı* > *kapısı* < *kapısıyla*; *vapur* > *vapuru* > *vapuriyle*; *balta* > *baltalar* > *baltalarıyla* ~ *baltalarile*, *suret* > *suretile* ~ *suretiyle*; *dolayı* > *dolayısıyla* (§ 60-61). Yazar ünlü ve ünsüz düşmeleri kısmında *orada* > *orda*, *nerede* > *nerde*, *içeride* > *içerde*, *Anadolu* > *Anadollu*; *ne için* > *niçin*, *ne oldu* > *noldu*, *eyi* > *epeyi* "çok iyi" gibi ünlülerdeki ve *ayak* > *ayacak*, *küçük* > *küçürek* gibi ünsüzlerdeki düşmeleri incelemiştir. Buradaki *bıldır* < *bir yıldır* "geçen yıl", *bilezik* < *bilek-yüzük*; *kılavuz* < *kulak-ağız* birleşiklerinin tahlili ilgi çekicidir (§ 62-65). Gramerin fonetik bölümü vurgu (§ 66) ve doğru yazım (§ 67) kısımlarıyla tamamlanır. A. N. Kononov'un bu eserini ***Grammatika sovremennogo turetsko-go literaturnogo yazıka*** "Çağdaş Türk edebi dilinin grameri" (Moskva-Leningrad, 1956: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR) başlığıyla çok daha geniş bir kapsama taşıyıp geliştirdiğini de görüyoruz. İri boyda 569 sayfaya yayılan bu üçüncü baskıda, bazı geliştirmeler içeren ses bilgisi 58 sayfa tutmaktadır. Örnek olarak Birleşime Ait Ünlü Değişmeleri (1941: § 60-61) kısmı Birleşime Ait Ünlü ve Ünsüz Değişmeleri hâlinde kaleme alınmış ve ilave olarak iç sesteki ç, k, p, t ünsüzlerinin (*ağaç* > *ağacı*, *denk* > *dengi*, *kulak* > *kulağı* vb.) değişim örnekleri verilmiştir (1956: § 56). Ayrıca vurgu kısmının da kelime vurgusu, cümle vurgusu ve mantık vurgusu (*ben onu* gördüm ~ *bén* gördüm onu vb.) türleriyle çok daha kapsamlı kaleme alınmıştır (1956: § 59-69). Talât Tekin tarafından geniş bir tanıtım ve tenkidi yapılan (bk. Tekin 1959; krş. Sırtı 2018) bu kapsamlı eser maalesef Türkçeye çevrilmemiş ve Türkiye Türkçesi gramer yazarlarının kullanımını dışında kalmıştır.

Yeni Türk Gramerleri

Çağdaş Türkolojinin gelişmeye başladığı XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl başlarına kadar andığımız bu çığır açıcı çalışmalar, Türkiye'de çok daha sonraları yararlı bir hâle gelmiş olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılında, çağdaş üniversitenin yapılandığı, Türkiyat Enstitüsü, Türk Dil Kurumu gibi bilimsel programı olan yeni kurumların oluştuğu; Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Cevat Emre, Ragıp Hulusi Özden, Sadri Maksudi Arsal, Necip Üçok, Hüseyin Namık Orkun, Tahsin Banguoğlu, Saadet Çağatay gibi ilk kuşak Türkologların çeşitli çalışmaları ile tarihî-karşılaştırmalı Türk filolojisini meydana getirdiği dönemde çağdaş Türkoloji literatürü gündeme gelmiştir. Önceki Türk gramerleri; dil malzemesine yaklaşım, yöntem, kapsam, tahlil ve anlatım bakımından yetersiz ders kitaplarıyken andığımız bu yeni dönemde Türkoloji birikimine dayanan yeni bilimsel gramerler ortaya çıkmıştır. Burada Türk millî eğitim sisteminde ve yüksek öğrenimde yaygın kullanılan ve öğrencilerinin katılımıyla ekol yaratmış iki grameri ses bilgisi bakımından değerlendirip Türkçede ses değişmelerine dair kendi yaklaşımımızı ortaya koyarak incelemeyi bitirmek istiyoruz.

Tahsin Banguoğlu (1904-1989) İstanbul'da Dârülfünun Edebiyat Fakültesinde okumuş, 1930'da mezun olmuştur. Gazi Terbiye Enstitüsü'nden 1932'de uzmanlık öğrenim için gittiği Berlin'de mukayeseli Türk dili mektebinin kurucusu ünlü Türkolog Willy Bang Kaup'un öğrencisi olmuş ve burada W. Bang'ın son öğrencileri olan Annemarie von Gabain, Reşit Rahmeti Arat, Karl Heinrich Menges ve Saadet Şakir Çağatay ile ders arkadaşı olmuştur. 1934'te W. Bang Kaup'un ölümü üzerine tezini tamamlamak için Breslau Üniversitesi'ne Friedrich Giese ve Carl Brockelmann'ın yanına gidip 1936'da hazırladığı *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Neubahar* adlı teziyle doktor olmuştur. Yurda döndüğünde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne doçent olarak tayin edilen (1936-1943) T. Banguoğlu burada ciddi bir Türkoloji disiplini yerleştirmeye çalıştı (Sertkaya 1992: 57). Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in isteğiyle kısa bir zamanda yazılan *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* (1940, 96 s.) adlı eser, ülkedeki Türkçe öğretmenleri için bir rehber kitap olmuş ve eserin planı daha sonra hazırlanan dil bilgisi kitaplarına esas alınmıştır (Sertkaya 1992: 58; Önler 2011: 88).

1979'da genişletilerek ikinci kez basılan *Ana Hatlarıyla Türk Grameri - Kılavuz Kitap*'ta ses bilgisi 43 paragraf kapsamında kaleme alınmıştır:

1. *Türkçenin Sesleri* kısmında ilkin Türkçedeki 8 ünlü kalın-ince; düz-yuvarlak; geniş-dar ve kısa-uzun karşıtlıklarına göre 4 bakımdan tasnif edilip tanımlanmıştır. (25-29.s.) Yazarın *sesteşler* dediği ünsüzler de patlamalı-sızmalı; sedalı-sedasız (ünlü-ünsüz); dudak-diş-damak-gırtlak ve bolünlü (*sonante*)-katı (*bruisante*) özelliklerine göre 4 bakımdan incelenmiştir (29-33.s.).

2. Seslerin Birleşmesi kısmı Hece (35-37.s.) Bitişme ve Oturuşma alt bölümlerinden oluşur, ses türemesi (*stupa* > *üstüpu*, *sprito* > *ispirto* vb.) ve ses düşmesi (*bağırsak* > *barsak*, *alçakçık* > *alçacık* vb.) gibi ses olguları burada tahlil edilmiştir (37-43.s.).

3. Seslerin Benzeşmesi kısmında ilkin ünlü uyumları (dil ve dudak uyumları) ardından ünlü-ünsüz uyumu ve ünsüzlerin uyumu örneklerle tanımlanmıştır. (45-54.s.).

4. Sözüün Ezgisi kısmı ise vurgu (*accent*), tonlama ve noktalama alt bölümleri üzerine kurulmuştur (55-68.s.).

T. Banguoğlu Türk eğitim hayatında çok yaygın yararlanılan bu kılavuz kitabını genişleterek bilimsel bir gramer de yazdı: *Türkçenin Grameri* (İstanbul, 1974, 630 s.). Kılavuz kitaptaki 43 sayfaya yayılan (25-68) ses bilgisini işleyen 43 paragraf, esasları korunmakla birlikte *Türkçenin Grameri* -1974'te 117 sayfalık bir hacimde 127 paragrafa çıkmıştır (23-140); Türk Dil Kurumu, ülkede Millî Eğitim Bakanlığı da yapan ve 1948-1950 ve 1960-1963 dönemlerinde iki kez TDK Başkanı olan Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu'nun bu gramerini ikinci kez aynen yayımlamıştır (1986, 628 s.). Genişleyen *Türkçenin Grameri*, ses bilgisi bakımından çok ayrıntılı ve bol örnekli bir içerik kazanmıştır. Yazarın dil biliminde çok önem kazanan konuşma diline dair (*yapmîcâm*, *başlıcak*, *almîm* vb. § 75; *sürüynen*, *kafaynan*, *dâyınan* vb. § 85; *düñkü*, *eñgel*, *yeñge*, *añgut*, *kañgal*, *yañkı* vb. § 86) ses olgularını da

örneklediği görülmektedir. Yine ayrı başlıklar altında belirginleşmiş bir yaklaşım olmasa da tarihî ses değişimleri (*koğa > kova* gibi *sovan, güvey, övmek* vb (§ 77) ve gramerin eklenme sürecinde meydana gelen ses değişimleri (*bekleyen, bekleyor, gül-meyordu, bozmayordu* vb. örneklerinin telaffuzundaki ünlü darlaşmalarının yazıya yansıtılmadan bu fiil köklerinin korunması gerektiği uyarısıyla birlikte § 74) esere yansıtılmıştır. Sonuç olarak T. Banguoğlu'nun 1940-1974 arasında olgunlaştırdığı bu gramerindeki ayrıntılı ses bilgisinin Türkiye Türkolojisine yansıtıldığı veya daha da geliştirildiği söylenemez.

Muharrem Ergin (1923-1995) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, İsmail Hikmet Ertaylan, Ali Nihad Tarlan, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi hocalardan öğrenim görerek mezun oldu ve 1950'de bu bölüme asistan alındı. R. Rahmeti Arat'ın danışmanlığında hazırladığı *Dede Korkut Kitabı*'nın karşılaştırmalı metniyle 1954'te doktor, yine *Dede Korkut Kitabı*'nın gramer ve sözlüğüyle 1962'de doçent oldu. 1964'te hocası Arat'ın ölümü üzerine tayin edildiği Eski Türk Dili Kürsüsü'nün başkanlığını 1990 yılında emekliye ayrılıncaya kadar sürdürdü. 1971'de profesörlüğe yükselen Ergin 1986-1990 yılları arasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm başkanlığı yaptı (Bilgin 2016: 414).

M. Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı eseri (İstanbul 1958, İstanbul Üniversitesi Edeb. Fak. Yay. 384 s.) genişletilmiş 2. baskısı 1962'de yapıldıktan sonra Bulgaristan'da da yayımlanmış (Türk Dil Bilgisi, Narodna Prosveta. Sofya. 1967) ve bugüne kadar hemen hemen her yıl defalarca basılarak ülkede özellikle yüksek öğrenimde Türkoloji bölümlerinde en yaygın kullanılan bir bilgi kaynağına dönüşmüştür (Alışık 2005: 17).

M. Ergin, yeryüzündeki diller ve Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri, konuşma dili, yazı dili bilgileriyle başlayan Giriş bölümü konularını *Türk Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesi* başlıklı özlü bir dil tarihçesi ile olgunlaştırmıştır. Daha bu giriş bölümünden de anlaşılacağı gibi Eski Türkçeden çağdaş Türkiye Türkçesine kadar gelişen bir tarihî gramerdir. Eserin bu tarihî niteliği, Sesler (§ 17-111); Kelimeler (§ 112-647); Kelime Grupları ve Cümleler (§ 647-704) başlıklı üç düzleminde de devam etmektedir. Gramere kabaca bakıldığında 63 sayfaya yayılan ses bilgisi (29-94.s.); 278 sayfalık şekil bilgisi (95-373.s.) ve 33 sayfalık söz dizimi hacmi (374-407.s.); R. R. Arat'ın 1933'ten itibaren kurduğu tarihî-karşılaştırmalı İstanbul Türkoloji ekolünün yansıması olan bu gramerin esasen geniş bir Türkçe morfolojisi olduğunu göstermektedir (krş. Öner 2017).

Bu şekil bilgisi genişliğine rağmen M. Ergin'in ses bilgisi gayet ayrıntılı ve kapsamlıdır: "**Sesler**" bölümüyle başlayan gramer; Ses Nedir (§ 17-22); Türkçedeki Sesler (Harf, alfabe, sesler; Vokaller; Konsonatlar § 23-36); Seslerin Birleşmeleri (§ 37-51); Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Hususiyetleri (§ 52-79), Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Değişimleri (§ 80-111) kısımlarını içermektedir.

1926'da Gy. Németh'in yanında doktorasını tamamlayan "İstanbul Üniversitesi Linguistik Profesörü" Ragıp Hulusi Özdem'in (1893-1943) döneminden beri genel fonetik birikimi olan; Reşit Rahmeti Arat (1900-1964) ve Mecdut Mansuroğlu (1910-1960) gibi gelişkin Alman Türkolojisinin öğretim verdiği bölümde oluşan M. Ergin'in gramerinin fiziksel fonetik bakımından olgunluğu hemen başlangıçtaki "Seslerin çıkarılması, ses yolu, ses cihazı" (§ 18) kısmında göze çarpar. Ergin'in yetiştiği bu gramer ekolü esere hakim olan *vokal, konsonant, genitif, akkuzatif, datif, ablatif* gibi evrensel dil terimlerine de yansımıştır. Ancak gramerde *ses, seda, vokal, konsonant* gibi farklı içerikler için ayrı ayrı terimler kullanma titizliği de açıkça bellidir.

Vokallerin kalın-ince, geniş-dar, düz-yuvarlak ve uzun-kısa karşıtlıklarına göre dörtlü tasnifi (§ 24-31) konsonantların da dörtlü tasnifi ile bütünlenir: Seda Bakımından; Teşekkül Noktalarına Göre; Temas Derecesi Bakımından ve Nazal Olup Olmama Bakımından (§ 32-36). J. Deny'nin *labial, dental, guttural, laryngal, sonant* diye 5 başlıkta belirttiği Türkçe ünsüzler, M. Ergin'in gramerinde "Teşekkül Noktalarına Göre: *Dudak; diş-dudak; diş; damak-diş; ön damak; arka damak; girtlak konsonantları*" biçiminde 7 kalitede ele alınmıştır.

Seslerin Birleşmeleri kısmı aslında Türkçe kelime yapısında görülen ses hadiseleri tahlillerini içerir: Ses Türemesi; konsonant düşmesi; orta hece vokalinin düşmesi; orta hece vokalinin değişmesi; vokal birleşmesi; yer değiştirme; başta konsonant türemesi; hece düşmesi; iki vokalin yan yana gelmesi; konsonant ikileşmesi; benzeşme; aykırılışma; yuvarlaklaşma. M. Ergin'in öğrencisi Günay Karaağaç'ın hazırladığı *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* (2013, 936 s.) ile kapsamlı bir biçimde tahlillerini verdiği *protez* (624.s.); *syncop* (343.s.); *haplology* (606.s.); *contraction* (217.s.); *metathesis* (436.s.); *hiatus* (832.s.); *gemination* (840.s.); *assimilation* (189.s.); *dissimilation* (165.s.) gibi bu evrensel ses olguları, az örnek vermek kusuruna rağmen Ergin'in 1958'den beri yayımlanan grameri sayesinde Türkiye Türkolojisine girmiştir (§ 38-51).

Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Hususiyetleri kısmındaki; uzun vokal bulunmaması; o, ö vokallerinin ancak ilk hecede bulunabileceği; ince a ünlüsünün ve j, f, h ünsüzlerinin ancak alıntı sözlerde görülebileceği; başta ve sonda bulunmayan sesler konularındaki tahliller, Türk yazı dilinin millî diyebileceğimiz fonetik yapısını sınırlandıran bir karakter taşır. Tarihî metinlerde izleri görülen ve artık sadece ağızlarda var olan kapalı /é/ ünlüsü ile arka damakta hırıltı telaffuz edilen /h/ ünsüzü ise yazı dilinin beş asırlık esası olan İstanbul Türkçesinin fonetik doğasını yansıtır (§ 52-72). Bu kısım, ses uyumları bölümüyle sona erer: *Vokal Uyumu* (Kalınlık-İncelik Uyumu; Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu); *Vokal-Konsonant Uyumu* (*tenk id, zevk, şevk, inkilâb* gibi arka damak /k/ ünsüzü yanındaki ön damak ünlülü; oysa *idrâk, pak, helâk* gibi ön damak ünsüzü /k/ yanında arka damak ünlülü alıntılar üzerinden tahliller); *Konsonant Uyumu* (*müsbet* > müspet, *tarafdâr* > taraftar gibi

alınırları bile değiştiren dildeki güçlü sedaya uyumuna dikkat çeken tahlil ve tasvir bilgileri) (§ 73-78).

Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Değişmeleri kısmında ele alınan 16 sayfalık ses bilgisi, eserin Türkoloji Bölümünde okutulana *tarihî gramer* karakterinin tam yansıdığı bir içeriğe sahiptir: e-i (*eyi-iyi*); ı-i (*dahı-dahı*); u-i (*uşta > işte*); -i (*bt- > bit-*); o-u (*yokaru > yukarı*); - (*güzel > güzel*) gibi ünlü değişmeleri ile b-p (*barmak > parmak*); b-v (*bar > var*); g-ę (*beg > beğ > bey*); g-v (*dgmek > dövmek*); t-d (*tz > düz*) gibi nsz değişmesi rnekleri Türkiye Türkçesi fonetiğine yol aana ama ağdaş dilde çoktan tamamlanmış tarihî ses değişmeleridir (§ 80-111). Yazarın mensubu olduğu R. R. Arat gramer mektebinin, "*dil tarih içinde değişip evrilsede de* znde bir *bütündür*" inancında beliren btnlk (*holistik*) yaklaşımı (bk. ner 2017: 775), Ergin'in gramerinin tamamına hkim olduğu gibi, bu ses değişmelerinin de neredeyse tamamı tarihî karakter taşır.

Günay Karaağaç'ın *Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi rnekleri* (1993) başlıklı makalesiyle dikkat çektiği dil bilimindeki düzenlilik-düzensizlik olgusu Türkiye'deki Türkoloji çalışmalarında bir yenilik oluşturmuştur. Yukarıda incelediğimiz önceki gramer kitaplarında dikkat edilmeyen ses değişmelerindeki bu düzen konusu, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde sayın profesörün yönetiminde 1995'te tamamladığım *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* başlıklı doktora tezimde Tatar, Kazak, Kırğız yazı dillerinin ses bilgisi materyalinin tahlil ve tasnifine uygulanmıştı (bk. ner 1998: 11-20)

Ses değişmesinin szn neresinde meydana geldiği konusu da yukarıda incelediğimiz Alman, Rus ve Fransız Türkoloji kaynaklarında XIX. yüzyıldan beri var olan bir dikkattir; zaten önce Hint-Avrupa dillerinin uzmanı olarak yetişen ilk kuşak Türkologlar Türkçedeki ses değişmelerini n ses, i ses ve son seste olmalarına göre tasnif etmişlerdir.

Yine tarihî gramer çalışmalarının çok büyük bir birikimi bulunan araştırma alanımızda ağdaş dilde görülen ses değişmeleri ile tarihî ses değişmelerinin net bir biçimde ayrılması gerekir. Ayrıca standart dilde görülen ses değişmelerinin arasına ağızlardaki veya konuşma dilindeki değişmelerin katılmaması da titiz bir gramer tasvirinden beklenir. Anılan Kıpçak gramerinde bu gereklerle ses olguları tarihî, gramerlik ve konuşma dilindeki karakterlerine göre ayırıp tahlil etmiştik (ner 1998: 11-34); aynı yaklaşım bu alana ait sonraki monografilerimizin ses bilgisinde de tarih içindeki (*diakronik*) ve dil içindeki (*senkronik*) gibi terim arayışlarıyla sürdürüldü (ner 2008: 242-250). Bu arada son dönemde Türkçede ses olaylarının sınıflandırılmasına yönelik sevindirici bir çalışma da yayımlanmıştı (Efendioğlu 2010).

Sonuç olarak Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki gramer derslerimizde uzunca bir süredir geliştirdiğimiz ses bilgisi yaklaşımını paylaşarak bitirmek isterim: Türkçedeki sesler (*fonemler*) yüz yıldan fazladır oluşana gramer geleneğine bağlı kalarak şu biçimde verilebilir:

Ünlüler - 1. Boğumlanma Yeri (ön damak-arka damak); 2. Ağız Açıklığı (dar-ge-niş); 3. Dudakların Duruşu (düz-yuvarlak) ; 4. Süre (uzun-kısa);

Ünsüzler - 1. Teşekkül Noktası; 2. Seda Durumu; 3. Temas Derecesi; 4. Soluk Yolu.

Görüldüğü gibi ünlülerdeki ve ünsüzlerdeki dörder özellik hakkında, araştırma literatüründe bir ayrılık yoktur. Ancak *ses değişmesi* ile *ses olayı*'nın net olarak tanımlanıp ayrılması gramer öğretimine büyük bir açıklık getirecektir, sanırım.

Yukarıda dörder özelliği belirtilen ünlülerin veya ünsüzlerin bir veya aynı andan birden fazla özelliğinin değişmesi "*ses değişmesi*" dir, yani konuşurun ses cihazında meydana gelen belli bir sesin başka bir sese değişmesi söz konusudur: Örnek olarak *yaşar-* > *yeşer-*, *bacar-* > *becer-* gibi ön damaksillaşma; *ortu* > *orta* gibi genişleme; *yörü-* > *yürü-* gibi daralma; *biçuk* > *buçuk* gibi yuvarlaklaşma veya tersine *büt-* > *bit-* gibi düzleşme; *edebiyât* > *edebiyat* gibi kısalma örnekleri ünlülerdeki ses değişmeleridir. Yine *kadğu* > *kaygu* gibi teşekkül noktasının; *biş-* > *piş-* gibi sedasızlaşma ve *tiş* > *diş* gibi sedalılılaşma ile seda kalitesinin; *yuwka* > *yufka*, *kanı* > *hanı* gibi süreklileşme ile temas derecesinin; *ön* > *ön*, *tañ* > *tan* gibi soluk yolunun değişmesi (*denasalisation*) örnekleri ünsüzlerdeki ses değişmeleridir.

Ses olayı ise türeme, düşme, göçüşme, büzüşme gibi M. Ergin'in gramerinde ses hadiseleri başlığıyla tanımladığı olgulardır (§38-50; § 51'deki Eski Anadolu Türkçesindeki bilüp gibi yuvarlaklaşma örnekleri ses değişmesi olduğu için ses olayları arasından çıkarılmalıdır). Yani kelimedede var olan bir ünlü veya ünsüz dört kalitesinden birinde veya birkaçındaki evrimle başka bir sese değişmemekte; *ur-* > *vur-* gibi türeme; *kapug* > *kapu* > *kapı* düşme; *toprak* > *torpak* göçüşme; *kahve altı* > *kahvaltı* büzüşme; *sekiz* > *sekkiz* ikizleşme; *senlen* > *sennen* benzeşme; *attar* > *aktar* aykırılışma gibi ses olayları gerçekleşmektedir.

Ses değişmesi ile ses olayını böyle net bir biçimde ayırdıktan sonra *Türkçede Ses Değişmeleri* konusunun incelemesi ve öğretimi şu biçimde yapılabilir:

1. *Yerine Göre Ses Değişmeleri*: (Başta; ortada; sonda veya ön ses; iç ses; son ses).

2. *Kapsamlarına Göre Ses Değişmeleri*: Gramer yazarının tarihi bir metinde, yaşıyan dilde veya bir ağızda belirlediği b > p gibi ön sesteki bir ses değişmesinin aynı durumdaki bütün kelimeleri kapsayıp kapsamadığı yapılacak tasvir ve tanım bakımından çok önem taşımaktadır. Türkçede *biş-* > *piş-* gibi birkaç örneği bulunan bu düzensiz sedasızlaşma Çuvaşça ve Hakaşçada baştaki bütün aslı /b/ ünsüzleri için geçerli olan düzenli bir ses değişmesidir (Serebrennikov 2018: 48). Bu nedenle ses değişmelerinin dildeki kapsamlarına göre *Düzenli Ses Değişmeleri* ve *Düzensiz Ses Değişmeleri* biçiminde ayrı ayrı incelenmesi gerekir.

3. *Niteliklerine Göre Ses Değişmeleri*: Bir yazar, V. Grønbech veya M. Ergin gibi bir tarihî gramer yazmayı amaçlıyorsa; dilin asırlar önce yaşanmış, çağdaş dilde tamamlanmış veya kalıcı karakterdeki ses değişmelerini *bar-* > *var-* (oysa *barış-* arkaik) *biş-* > *piş-*; *büt-* > *bit-* (oysa *bütün* arkaik) örneklerindeki gibi vermeli ama eserde *Tarihî (kalıcı, tamamlanmış) Ses Değişmeleri* bölümünde bu değişmeleri

ele almalıdır. Bu ses değişmelerinin dilin söz varlığındaki söz birimlerini kesinleşmiş bir biçime sokmasını dikkate alarak bunların sözlüksel (*lexical*) karakteri dikkate alınmalıdır. Dil konuşurları söz edinim (*competence*) sürecinde tarihî ses değişmesinden önceki biçimleri öğrenmek zorunda değildir, kuşkusuz.

Bunun yanında Radloff'un daha 1882'de yazdığı ses bilgisinde, isabetli bir biçimde *anlık (spontan) ses değişmeleri* diye söz ettiği; dilde kullanım sırasında meydana gelen *dolap-a > dolaba, çiçek-i > çiçeği, söyleyor > söylüyor > söyliyor* gibi kelime yapısında kalıcı sonuçlara yol açmayan, gramerin kullanım (*performance*) düzeyinde meydana gelen ses değişmeleri de vardır ve bu değişmelerin de **Gramerlik Ses Değişmeleri** (veya *Geçici Ses Değişmeleri*) başlığı altında tanımlanıp öğretimi, gramerin başvuru (*referance*) karakteri bakımından önem taşımaktadır.

Nihayet Türkiye Türkçesi gibi yazı dili ile diyalektin sınırlarının uzun tarih boyunca netleştiği, beş asırlık İstanbul Türkçesinin çağdaş dilin esası olduğu bir durumda Anadolu veya Rumeli ağızları ancak bir karşılaştırma ögesi olarak ele alınabilir. Gramerde zaten çoğunluğu anlam ayırt edici olmaksızın sadece fonetik özellik taşıyan öñüne > öğüne gibi ses değişmeleri **Ağızlardaki Ses Değişmeleri** başlığı altında örneklenirse ses bilgisinde açıklık sağlanmış olur. Türk Dünyasında genç yazı dillerine sahip toplulukların kendilerine özgü tarihî ve siyasi şartları dolayısıyla yazı dili - ağız sınırları bazen belirgin değildir veya gramer yazarları, hâlen geçerli olan ana dili kaybı tehlikesi dolayısıyla ağızlardaki söz varlığını ve grameri millî zenginlik olarak sayıp eserlerinin kapsamına almaktadır. Özellikle genel dil bilimi verimlerinden yararlanarak ses değişmeleri üzerine geniş tahliller veren hocamız Günay Karaağaç'ın son dönemde yayımladığı gramer (2012: 107-117) ve sözlüğündeki (2013: 661-668) birikimin çağdaş bir gramerde doyurucu ve berrak bir ses bilgisi oluşturmak yolunda iyi bir zemin olacağı açıktır. Türk gramerinde yaklaşım, tahlil, anlatım ve dolayısıyla öğretim bakımından kusurlu olan ses bilgisinin sorunları burada anılan irili ufaklı kaynakların birikimine erişmekle aşılabilir.

Kaynaklar

- Alışık, G. S. (2005). Görkemli Âlim Muharrem Ergin Beğ, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* Cilt 2, Sayı 4 (Aralık 2005), 10-25. s.
- Banguoğlu, T. (1979). *Ana Hatlarıyla Türk Grameri - Kılavuz Kitap*. İstanbul: Dergâh, 339 s.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK, 528 s.
- Banguoğlu, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK, 628 s.
- Bilgin, A. A. (2016). "Muharrem Ergin" İslam Ansiklopedisi (TDV), Gözden geçirilmiş 2. Baskı, C. Ek-1, 414-415. s.

- Böhrling, O. (1848-1851). Über *die Sprache der Jakuten*. *Grammatik, Text und Wörterbuch* - I-II St. Petersburg, 397 + 190 s.
- Cahit, H. (2000). *Türkçe Sarf ve Nahiv* (Haz. L. Karahan, D. Ergönenç). Ankara: TDK, 769 s.
- Findley, C. V. (1979). Sir James W. Redhouse (1811-1892): The Making of a Perfect Orientalist?, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 99, No. 4 (Oct. - Dec., 1979), 573-600. s.
- Çağatay, S. (1947). Grammatika turetskogo yazıka (Türk Dilinin Grameri) *A. N. Kononov*, (Moskva - Leningrad, Akademia Nauk, 1941, 312 s.), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* C. V, S. 2, 49-52. s.
- Čaušević, E. (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Çavuşeviç, E. (1999). Kavaid-i Osmaniye'nin Hırvatça Tercümesi, 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı-1996*, TDK Yayınları, Ankara, 267-277. s.
- Çiçek, N. (2013). Yeni Belgeler Işığında Harf Devriminin Hazırlık Çalışmalarına Bakış, *Arşiv Dünyası* Kış-Yaz 2013, 64-75. s.
- Deny, J. (1921). *Grammaire de la langue turque (Dialecte Osmanli)* Paris 1921, XXX+1218.
- Deny, J. (1995). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları* (Çev. O. Şahin) Ankara: TDK, 616 s.
- Dilâçar, A. (1970). 1612'de Avrupa'da Yayımlanan İlk Türkçe Gramerin Özellikleri, *TDAY-Belleten-1970*, 197-210. s.
- Dilâçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, *TDAY-Belleten-1971*, 83-145. s.
- Efendioğlu, S., İşçan A. (2010). Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı:43, 121-143. s.
- Emre, A. C. (2004). *Türkçe Sarf ve Nahiv, Eski Lisan-ı Osmânî Sarf ve Nahiv* (Haz. G. Sağol, E Şahin, N. Yıldız). Ankara: TDK, 849 s.
- Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü*. Ankara: TDK 705, 349 s.
- Ergin, M. (1983). *Türk Dil Bilgisi* (9. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 407 s.
- Grønbech, V. P. (1902). *Forstudier til tyrkisk Lydhistorie*. København, 119. s.
- Hameed, F. (1993). Şemseddin Sami'nin Dilciliği ve *Nev Usul Sarf-ı Türki Adlı Grameri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 188. s.
- Hüsni, S. (2006). *İlm-i Sarf-ı Türki* (Haz. R. Toparlı, D. Yücel). Ankara: TDK, 872 s.
- Kaçalın, M. S. (2002). Kononov Andrey Nikolayeviç, İslam Ansiklopedisi (TDV) Cilt: 26, 174-175.

- Kakuk, Zs. (1977). Julius Németh (1890-1976), *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 27, No. 1/2 (1977), 1-13. s.
- Karahan, L. (2010). Tahir Ken'ân'ın Kavaid-i Lisân-ı Türkî Adlı Eseri Üzerine, *Dil Araştırmaları Sayı*: 6, Bahar-2010, 9-22. s.
- Karaağaç, G. (1993). Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri, *Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl:2, Sayı:3, 19-22. s.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ, 768 s.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK, 1066, 936 s.
- Ken'ân, T. (2004). *Kavaid-i Lisân-ı Türkî*. Ankara: TDK, 832.
- Kononov, A. N. (1934). *Grammatika sovremennogo turetskogo yazıka. Fonetika, Morfologiya i Sintaksis*. Leningrad: TSİK SSSR Leningradskiy Vostochniy Institut imeni A. S. Yenukidze, 267 s.
- Kononov, A. N. (1941). *Grammatika turetskogo yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 312.s
- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 569 s.
- Kononov, A. N. (1974). *Biobibliografičeskij slovar' otečestvennih tyurkologov. Dookt-yabr'skij period*. Moskva: Akad. Nauk SSSR.
- Kononov, A. N. (2009). *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* (Çev. K. V. Nerimanoğlu, N. Muradov, Y. Sevimli) Ankara: TDK, 982 s.
- Mirza (Aleksandr) Kazım Beg (1839; 1846). *Grammatika turetsko-tatarskogo yazıka*. Kazan, 457 s. [Alm. çev. J. Th. Zenker: *Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache*. (Leipzig 1848, 342. s.; reprint. Apa - Oriental Press, Amsterdam, 1981, 342.s.)]
- Németh, Gy. (1916). *Türkische Grammatik*. Berlin, 126 s.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK, 703, LX+270 s.
- Öner, M. (2006). Atatürk ve Türk Lehçeleri, *Türk Dili XCII Sayı* 655, Temmuz-2006, 92-104. s.
- Öner, M. (2008). *Başkurtça Kısa Dilbilgisi. Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler* (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dündar, İlyas Kamalov) İstanbul: "Ötüken", 238-293. s.
- Öner, M. (2017). Tarihî-Karşılaştırmalı Filoloji ve Reşid Rahmeti Arat, *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, İstanbul 2017: "Uluslararası Türk Akademisi", 763-778. s.
- Önler, Z. (2011). Saadet Çağatay'ın İlk Tanıtım Yazısı Işığında Türkiye'de Dilbilgisi Çalışmaları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18, 2 (2011), 87-96. s.
- Özkan, N. (2020). *Ahmed cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi (Kavaid) Kitapları*, Ankara: TDK, 1342, 488. s.

- Polat, N. H. (2003). Ahmet Cevdet Paşa ve *Türkçenin Öğretimi, Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: XIII, 447-454. s.
- Radloff, W. (1882) *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Phonetik.* Leipzig, XLV+318 s.
- Rifat, M. M. (2013). *Mükemmel Osmanlı Sarfı* (Haz. F. Tamkoç), Ankara: TDK, 1080 s.
- Sadullah, M. (2004). *Türkçe yeni Sarf ve Nahiv Dersleri* (Haz. T. Gülensoy, M. Fidan). Ankara: TDK, 846 s.
- Sami, Ş. (1316/1900). *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet: İkdam Matbaası.
- Samoyloviç, A. N. (1925). *Kratkaya uçebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo grammatika.* Leningrad Ross. Gos. Akad. Tip., 206 s.
- Serebrennikov, B. A., Gadjieva, N.Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırılması-Tarihî Grameri* (Çev. Tefik Hacıyev- Mustafa Öner), Türk Dil Kurumu Yayınları: 1033/I, Ankara 2011, s. 255.
- Sertkaya, O. F. (1992). "Tahsin Banguoğlu" İslam Ansiklopedisi (TDV) C. 5, 57-59. s.
- Sırtı, E. (2018). A. N. Kononov'un Gramerciliği ve Türkolog Hikmet Cevdetzâde, *Yeni Türkiye* Sayı 99, Ocak- Şubat 2018, 683-689. s.
- Tekin, T. (1959). A. N. Kononov: Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka. Moskva-Leningrad, (1956), 569 s., *TDAY Belleten-1959*, 331-378.
- Temir, A. (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı - İlmî Kişiliği - Eserleri*, Ankara: TDK, 552 s.
- Türk Dili Encümeni (1928). *Muhtasar Türkçe Gramer-Gramer Hakkında Rapor.* İstanbul: Devlet Matbaası.
- Özdem, R. H. (2000). *Dil Bilimi Yazıları* (Haz. R.Toparlı). Ankara: TDK, 778 s.
- Üstünyer, İ., Diasemidze, G. (2015). İstanbullu Türkolog Hikmet Cevdetzâde'nin Aile Arşivine Göre Gürcistan ve Rusya'daki Yaşamı ve Türkçe Öğretim Faaliyetleri, *Karadeniz Araştırmaları*, Kış 2015, Sayı: 48, 99-110. s.

Turkish Phonetics and Sound Changes (Approaches to Classification, Analysis, and Teaching)

It is known that the phonetics chapters of Turkish grammars written in Turkish are handled less carefully than the chapters that cover morphology, and even the most recent Turkological studies published in Turkish are insufficient. In this article, the analysis and classification of sound changes in Turkish grammars is discussed.

Turkish grammars have been written in many different periods of history and in many different forms, from Kadri of Pergamon (1530) to Ahmed Cevdet Pasha (1851), and from Hieronymus Megiser (1612) to Sir James Redhouse (1846). The first Turkish grammar of modern times, *Kavaid-i Osmaniyye*, by Ahmet Cevdet and Keçecizade Mehmet Fuad, became a model for grammar books written during the following eras. Nevertheless, after the Tanzimat, these grammar (*kavaid*) books were unfortunately very weak in terms of phonetics. It should be noted that the grammars that described the national language reached a higher level of quality after the First World War and especially during the Republican period.

However, at the beginning of the period when Ottoman grammar (*kavaid*) books were written, the first examples of modern Turkology were also seen in Europe and Russia: The phonetics sections of the grammars of Mirza (Aleksandr) Kazım Beg (1802-1870), Otto Böhling (1815-1904), Wilhelm Radloff (1837-1918), Vilhelm Peter Grønbech (1873-1948), Gyula Németh (1890-1976), Jean Deny (1879-1963), Aleksandr Nikolayevich Samoylovic (1880-1938), and Andrey Nikolayevich Kononov (1906-1986) are analyzed here for comparison. In addition to these, the phonetics chapters of the grammars of Tahsin Banguoğlu (1904-1989) and Muharrem Ergin (1923-1995), who were pioneers in Turkey, are also reviewed in detail.

Finally, the article analyzes and classifies the author's doctoral thesis, titled *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* [Modern Kipchak Turkic], which includes the regularity-irregularity phenomenon in linguistics, which Günay Karaağaç drew attention to in his article titled "Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri" [Samples of Irregular Sound Changes in Turkish] (1993).

At the end of the article, the distinction between sound change and sound phenomenon, which the author uses in grammar lessons of Turkish, is defined and the following classification of sound changes is presented to be included in the phonetics of existing grammars: (1) Sound changes by place; (2) Sound changes by their scope (Regular sound changes - Irregular sound changes); (3) Sound changes by their characteristics (Historical sound changes - Grammatical sound changes).

Keywords: phonetics, sound changes, teaching Turkish, grammar, history of Turkology.